

«Вавилон, і надсянська легенда...» Проблема концепту когерентності художнього образу: архетип і текст

Роман КРОХМАЛЬНИЙ

Кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
імені академіка Михайла Возняка
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1
e-mail: rkrxml@yahoo.com

У дослідженні розглянуто проблеми концепту когерентності художнього образу на матеріалі текстів української літератури, їх міфологічні, історичні, філософські аспекти, а також проаналізовано кумулятивну інтерпретацію архетипних символів та їх вплив на образний світ сучасного тексту. За переконанням автора, інтерпретація тексту на підставі когерентності має за мету виявити умови, за яких міфологічне мислення стає концептуальним. При такому підході весь пізнаваний світ ототожнюється з текстом: усе потенційно ідентичне з усім. Віртуально можливе поєднання аксіологічно непокєднуваного. Когерентність плідно використовує архетип як формулу сутності неоднозначного, прирівнює легендарний образ до образу сучасної цивілізації, влітаючи їхню відкритість до безмежної рецепції у барвисту тканину національної та світової культури.

Ключові слова: архетип, біблійні символи, когерентність літературного образу, міфологічне мислення.

Основа концепту когерентності виходить із прадавнього міфологічного мислення як форми уявлень про існування зв'язку між предметами, як «феномену свідомості, що базується на ототожненні пізнавального світу з певним текстом» [2, 9]. Таке мислення засноване на переконанні, що нічого в світі не існує само по собі, усе взаємопов'язане. Така ідея знайшла своє втілення в понятті «архетип», що відображає універсальні сенси, спроектовані у символах, виражені в міфах. Сучасна художня та критична практика розглядає архетип як своєрідний «модус проявлення прадавніх взірців (абстрагованих від конкретної ситуації ідей) колективного несвідомого, що існують споконвічно і, передаючись із роду в рід, від покоління до покоління упродовж століть, мотивують вчинки та дії людей, позначаються на психічній структурі особистості». Архетип вважають символічною формулою, що функціонує, коли відсутнє або неможливе однозначне поняття» [7, 96]. Н. Фрай переконаний, що міфічні образи творять «світ повної метафори, у якій *все потенційно ідентичне з усім іншим, так немовби все було всередині одного безмежного тіла*» [10, 114].

Ідеї такої єдності сприймаються як здатність мовленнєвих структур творити сигніфікативний (експліцитно-імпліцитний) зв'язок між образами в одному художньому тексті, між написаним конкретним твором і всіма решта, що до нього були створені, а також і тими, що будуть створені у майбутньому.

І. Франко, перед тим, як аналізувати «Тополю» Т. Шевченка в однойменній статті, розглядає *діахронні зв'язки літературного тексту з текстами фольклорного походження* [12]. Про те, що «текст» – поняття неоднозначне, яке включає осмисленість і «припускає певну закодованість», а «код спирається на те, що йому передує», наголошував Ю. Лотман [8, 430]. «Презумпція кодованості входить до поняття тексту» [8, 431]. Будь-який мистецький твір є текстом, а слово «текст» походить від слова «ткати». *І прадавній міф, і літературний текст є зверненням, орієнтованим на зв'язок із адресатом.* Р. Якобсон звертає увагу, що зазвичай у традиційній моделі мови існує тріада: мовець – слухач – хтось чи щось, про що йде мова. Однак при цьому є ще й додаткові функції. «Так, магічна, заклинальна функція – це, по суті, ніби перетворення (тут і далі курсив мій – Р. К.) відсутньої або неживої «третьої особи» в адресата кононативного повідомлення» [13, 363]. «Стань, сонце, в Гів'оні, а ти, місяцю, ув Аїялонській долині! І сонце затрималося, а місяць спинився...» [Книга Ісуса Навина, 10: 12–13].

Саме як «заклинальна» сприймається мовна функція статті Р. Іваничука «На зламі епох мусимо творити відважно й талановито»: «закликаю молоде покоління, яке творитиме в третьому тисячолітті, щоб, не гаючись, ставало за верстати й починало ткати матерію, з якої можна буде пошити **гамівну сорочку для майбутньої цивілізації**. Такою сорочкою має стати література. Та пошити її треба модно, не за старим кроєм, проте на традиційно-національній канві» [5].

У тексті існує образно-нарративний ряд: «верстат» / «ткати» / «матерія» / «сорочка» / «література» / «цивілізація», – здатний викликати в уяві реципієнта імпліцитний (приховано вилетений) образ. На вході експліцитного ряду – «ткацький верстат», що символізує філософську сутність творення тексту, на виході – «ноутбук» (імпліцитно) як символ літературної праці, прив'язаної до сучасності. Віртуальна ситуація щодо аналогії «ткацький верстат» – «ноутбук»: модерний засіб творення тексту має можливість приймати текст, «витканий» іншим майстром, на іншому «верстаті», в іншому часопросторі, його невидимі «ниточки» сягають далеко крізь простір і час, у безмежне інформаційне поле «Інтернету».

Концепт когерентності художнього образу передбачає, що подібний взаємозв'язок існує у кожному творі, незалежно від того, чи написаний він гусачим пером, чи з допомогою «ноутбука». Адже ці речі – всього лиш засоби оприявлення, унаочнення процесу, що відбувається у внутрішньому світі людини: «Догорять поліна в печі./ Попеліє червоная грань... / У задумі сиджу я вночі / І думок сную чорную ткань» (І. Франко) [11, 67].

М. Зубрицька тлумачить підхід Р. Барта до категорії тексту як до «тісного сплетіння культурних кодів, про які автор навіть не здогадується, і які втягаються його текстом цілком підсвідомо». А за Бартом, «культурний код – це перспектива множинності цитувань, міраж, зітканий із множинних структур; і одиниці, утворені цим кодом, – це ніщо інше, як відголоски чогось такого, що вже було читане, бачене, зроблене, пережито; код – це слід цього «вже». «Текст, текстура, тканина сплітаються з інтертекстив-контекстів різних мов» [1, 379].

Відкритість Іваничукового тексту до зв'язку закодована в образах «гамівна сорочка» / «майбутня цивілізація». Характер і напрям когерентності визначають накладання і взаємовплив: «сорочка, вишита на традиційно-національній канві» = (література), має стати «гамівною» для «майбутньої цивілізації». У цій когерентності образ «цивілізації» набирає вкрай негативного забарвлення, бо асоціюється з образом «божевільна людина»; зі свого боку цей образ «притягує» до себе тексти, що експліцитивно увиразнюють *закодованість на неадекватний вчинок*: в поемі І. Франка «Смерть Каїна» таким кодом позначені «тисячі людей і мільйони», що «рвуться, топчуться, падають, встають / І шарпаються вгору...» Еміне́нтний код вкупі з евристичним переповнюють образ невиситимого жадання – «щоб захопить / Хоч

плід один, хоч кисличку одну / Із дерева знання. Потоки крові / І море сліз значить їх путь, – дарма!». Далі в поемі стається метаморфоза «плід із дерева знання» – «попіл» – «вогонь»: «Що хтось укусить того плоду, тому / Він попелом розсиплеться в устах, / Огнем пекучим бухне». І. Франко, вдаючись до казкового засобу, маркує поетичні рядки як міфологічне послання, застерігає перед безоглядним застосуванням знання, закликає до стриманості людини в її «шарпанні вгору». Плід із Дерева знання в поемі «Смерть Каїна» здатний спотворювати моральну людину:

А вкисивши
Отого плоду, кожний ще логішій
Стає, озвірюється на весь світ,
Мордує, ріже та кує в кайдани,
Валить і ломить те, що другий ставив,
Палить, руйнує – просто божевільні!»
(І. Франко «Смерть Каїна») [11, 426].

«Майбутня цивілізація» у статті Р. Іваничука через когерентність із Франковими образами, що «рвуться» до Дерева знання, отримує рецептивне посилення, і в новому сенсі набуває полівалентності, еднаючи в собі образ Біблійного Вавилону («вавилон» означає «помішання»). Література – образ «сорочки, вишитої на традиційно-національній канві», закодований на протидію загальній уніфікаційній ідеї колишнього, сучасного і майбутнього Вавилону. Тому текст статті Р. Іваничука – когерентний із текстами, що тлумачать зв'язок Вавилону і П'ятдесятиці: «Подібним прикладом є подія Зелених свят, під час яких Бог встановлює свою модель єдності. Ця подія є антиподом спорудження Вавилонської вежі, що доповнює цей символ і робить його по-справжньому зрозумілим. Апостоли не говорять уніфікованою мовою, а проте розуміють один одного. Багатоманітність не зникає, але завдяки єдності сердець перетворюється на внутрішню єдність» [9, 134].

За логікою Р. Барта, – текст Р. Іваничука «підсвідомо втягує» в себе переплетіння кодів із розмаїтих культур. На перший погляд таке судження виглядає суперечливим. Адже відомий письменник закликає молодих авторів творити майбутню українську літературу «на традиційно-національній канві». К. Леві-Стросс висловив власний погляд на таку ситуацію: «Я не думаю, що культури повинні намагатися систематично й методично відмежовуватися одна від одної» (...) «Я не хочу також навести вас на думку, що розбіжності є чимось шкідливим та що вони повинні бути подолані. Насправді розбіжності надзвичайно плодючі. Саме завдяки їм відбувається прогрес. А реально нам тепер загрожує те, що можна назвати суперзв'язком, – ситуація, за якої в одній частині світу знають достеменно про все, що діється в інших частинах. Щоб культура була насправді собою і продукувала щось, треба, аби вона та її члени усвідомлювали свою інакшість чи навіть вибраність; тільки за умов недостатнього зв'язку культура нічого не може продукувати. Тепер нам загрожує перспектива перетворитися у споживачів, які здатні споживати будь-що, з будь-якої точки планети і з будь-якої культури, але при цьому втрачаючи свою автентичність» [6, 348].

Ратцінгерова формула тлумачення біблійних архетипів – «Багатоманітність не зникає, але завдяки єдності сердець перетворюється на внутрішню єдність» – когерентна з образним світом Р. Іваничука: «Іх, тих трачівських присілків, безліч, і всі вони є частинами єдиного сільського організму, й кожна з них автономна: має свою назву, свої звичаї, і якщо нині неділя, то я добре бачу із Шпаєвського горба, як до церкви, виторочуючись із тих тунелів, тягнеться барвистими шнурочками празнешний люд, і всі одягнуті по-різному: терновими хустками пов'язані молодичі з Царини, яскраво-цеглястими – з Багновиськ, у жовтих запасаках й малинових фартурах пишашоються дівчата зі Зрубу, а у вишневих опинках – з Волового, газди із Сакатури – в клепанях, з-під яких спадає на плечі рівно розчесане й блискуче

від масла волосся, парубки з Вільшника – в чорних капелюхах з павами, а в усіх мова з різними інтонаціями: одні говорять ніби співають, другі торохтять, ще інші жвндять, та всі вони належать до одного села, а сіл у нашому безмежному краю мільйони, але то один народ. Як це дивно й цікаво!» [4, 14].

У статті Р. Іваничука образ «шаленої цивілізації» – двері до єднання новітніх текстів та архетипів, єднання аксіологічно непоєднуваного, але такого, що надає новітніх означень. У тісному переплетенні культурних кодів – явище когерентності, що сприймається як надзвичайно важливий аспект поглибленого тлумачення символічності давніх текстів, а також увиразнення інтерпретації сучасної образності. К. Леві-Стросс на прикладі «Міту із Західної Канади про ската» несподівано поєднав «рибу» і «комп'ютер» й на цьому довів *корисність для сучасної цивілізації пізнання символів мітичного мислення*. Ця оповідка стосується дуже давніх часів. Цікавою, на думку дослідника, є міфологема будови тіла ската: в одному ракурсі – широка й плеската, в іншому – надзвичайно тонка (вузька). Плеската сторона вразлива для вітру, а вузька – навпаки. «Отже, вибір випав на ската, бо ця тварина може демонструвати лише дві відповіді, залежно від ракурсу споглядання, опишімо їх термінами кібернетики, тільки «так» або «ні». (...) «Хоч з емпіричного погляду абсолютно неймовірно, щоб риба боролася з вітром, все ж апріорі ми можемо пояснити, чому цей запозичений зі щоденного досвіду образ таки міг бути використаний. У цьому і полягає своєрідність мітичного мислення, що воно за певних умов відіграє роль концептуального мислення: тварина, яка може бути використана як те, що я називаю *двійковим кодом*, з логічної точки зору може бути пов'язана з проблемою, що також є *подвійною*. Якщо Південний Вітер віє щодня упродовж року, то життя людства неможливе. Але якщо він віятиме щодругий день – один день «так», а другий «ні», – то стає можливим різновид компромісу між потребами людства та умовами, що домінують у світі природи. Отже, при раціональному підході виявляється *спорідненість між образом ската та проблемою, яку намагався вирішити міт*. Оповідь не є правдивою з наукового погляду, але ми можемо зрозуміти сенс цього міту лише тепер, коли у світі науки з'явилися кібернетика й комп'ютери...» [6, 349].

Щось подібне до *двійкового коду* застосовує І. Франко в поемі «Смерть Каїна». В одному випадку:

Що се знання?
 Чи справді ж так життю воно вороже?
 Здається – так!».
 В іншому: «Воно ні зле, ні добре.
 Воно стається добрим або злим
 Тоді, коли на зле чи добре вжите» [11: 429, 430].

Хибність амбітних намагань людини ХХІ віку і людини часів Вавилону діакронізує прикладне значення символів біблійного сюжету. І тоді, й тепер людина намагається «здобути божественну владу, щоб опинитися в центрі керування всім світом. У цьому сенсі можна сказати, що подібні символи справді містять застереження, яке спирається на *первісне знання* і яке певним чином промовляє до нас» [9, 132].

Концепт когерентності уможливило правильну інтерпретацію образу Старозавітного Вавилону лише за умови його поєднання з образом Новозавітньої П'ятдесятниці та образом Іваничукової «шаленої цивілізації» ХХІ ст. Без такого єднання – і Біблійний архетип, і сучасний образ втрачають промовистість символу, доступного лиш тепер, із огляду на «досягнення» цивілізації: «Сенс цього символу ми можемо розшифрувати, мабуть, так: в образі Вавилонської вежі єдність людства і прагнення людини самій стати Богом і досягти Його висот пов'язані виключно з технічним вмінням. Однак єдність, що ґрунтується на такій основі, каже Святе Письмо, є джерелом сум'яття, а не опори» [9, 132].

Ідея заклику Р. Іваничука: нова українська література мусить протидіяти намаганням сучасної цивілізації уніфікувати мову, культуру, традиції, звички, одяг та їжу, бо це зворотній шлях до Вавилону! Уніфікація – знеособлення. Бог сотворив людину як індивіда. І всі її духовні якості він хоче бачити у збереженні самотності кожної особистості, кожного етносу, а не в намаганні нагнути слабшого під себе, нав'язуючи йому свій світогляд...

Сучасна електронна павутина «технічно» використовує двійкову систему. Філософський її аспект: кібернетика як ефективний сучасний засіб інформації – «так!»; як сурогат духовної єдності – «ні!» Комп'ютер не має права підмінювати духовну спорідненість людини й довколишнього світу, бо тим він знебарвлює реальність, приглушує індивідуальність, накладає їй віртуальний «технізований» шаблон буття, позбавляє імунітету супроти викликів сучасності, розкриває доступ для маніпуляції над внутрішнім світом людини, через узалежнення веде до повного духовного та фізичного рабства. *«І тут ми знову можемо переконатися, що біблійні символи містять натяки, які стають помітними лише з часом: раніше їх взагалі не можна було зауважити»* [9, 135].

Поезія І. Франка «В Перемишлі, де Сян пливе зелений...» також представляє давнє символічне застереження у надзвичайно динамічному образі «препишної чвірки», що *«вчвал жене по втоптаній дорозі», «Упряж дорога / Полискує до сонця; наче вихор / Карита мчитьсья, з батога візник, / Мов з пістоleta, лускає...»*. Образ цей нав'язала поетові «надсянська легенда», що її він «від народа чув» [11, 155]. Архетип «блискучої шаленої карети», віртуально накладаючись на сучасний образ «шаленої цивілізації», відкриває у «надсянській легенді» прихований дотепер зміст: експліцитним стає отой прадавній «двійковий код»: «так» – прогресові, рухові до розвитку; «ні» – безумному шаленому галопові («мов вихор Неслася чвірка»). Образ «шаленої карети» промайнув перед очима численного гурту перемишльських парафіян, що якраз вийшли зі Служби Божої. Цій обставині легенда надає особливого наголосу: спостерігачі – освячені спілкуванням з Богом, налаштовані на роздуми про марноту дочасного, речового, й вічність духовного. Блискуча «шалена карета» символізує в легенді скороминущість земного буття. Рух її сягнув критичної межі, коли опинився посередині «Ріки, де криє ледова кора / Найглибший вир...» «Річка = ріка» в народнопоетичній образності має полісемантичну закованість [3, 502]. Як вода взагалі – символізує Йордан, де хрестився Христос, часто є символом дороги, що веде до серця коханої людини, але «може бути й непереборною перешкодою» [3, 503]. У поезії І. Франка покритий кригою Сян стає трагічною фінальною точкою надшвидкісного руху:

Широкий
Круг леду, мов обкромений, подався,
І чвірка, і карита, і візник,
І що було в кариті, наче сон,
Неначе ясний привид, враз пропало.
Лиш Сян забулькотів, неначе д'явол,
І облизався...

«Надсянська легенда» – міфологічна загадка, бо фінал її позначений потужним езотеричним кодом: *«не дізналися ніколи люди, / Хто се так їхав, відки і куди. / Ніхто за ними не питав ніколи, / Ані в ріці ніхто останків жадних / Не віднайшов»*.

Інтерпретація тексту на підставі когерентності має за мету виявити умови, за яких міфологічне мислення стає концептуальним. При такому підході весь пізнаваний світ ототожнюється з текстом: усе потенційно ідентичне з усім. Віртуально можливе поєднання аксіологічно несподіваного (риба / комп'ютер). Когерентність плідно використовує архетип як формулу сутності неоднозначного, прирівнює легендарний образ «шаленої чвірки» до образу сучасної цивілізації, вплітаючи їхню відкритість до безмежної рецепції у барвисту тканину національної та світової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Від твору до тексту // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.
2. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997.
3. Жайворонек В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.
4. Іваничук Р. Моя кунсткамера. – Львів: Срібне слово, 2009.
5. Іваничук Р. На зламі епох мусимо творити відважно й талановито // Літературна Україна. – 5 лютого 2009. – № 5 (5293).
6. Леві-Стросс К. Міт та значення // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.
7. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. – К.: Академія, 2007. – Т. 1.
8. Лотман Ю. Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.
9. Ратцінгер Йосиф (Венедикт ХVІ). Бог і світ: Таїнства християнської віри. Розмова Петра Зевальда з Йосифом Ратцінгером / Пер. з нім. Н. Лозинської. – Жовква: Місіонер, 2009.
10. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.
11. Франко І. Вибрані твори: У 3-х т. – К.: Дніпро, 1973. – Т. 1.
12. Франко І. Збір. творів: У 50 т.– К., 1976–1986. – Т. 28.
13. Якобсон Р. Лінгвістика і поетика // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.

«And Babylon, and the San Legend...»
 Problem of the Concept of the Literary Image
 Coherence: Archetype and Text

Roman KROKHMAL'NYI

The study deals with the problem of the concept of the literary image coherence based on the Ukrainian literature texts, and their mythological, historical and philosophical aspects. The author analyzes the cumulative interpretation of archetypal symbols and their impact on the figurative world of a modern text. The author believes that the interpretation of the text in terms of coherence aims at identifying the conditions under which the mythological thinking becomes conceptual. This approach implies that the whole perceivable world is identified with the text: everything is potentially identical with everything. The combination of axiologically incompatible things is virtually possible. Coherence fruitfully uses an archetype as a formula of the nature of the ambiguous and equates the legendary image with the image of modern civilization entwining their openness to the endless reception in the colorful fabric of the national and world culture.

Key words: archetype, biblical symbols, coherence of a literary image, mythological thinking.

«І Вавилон, і надсянська легенда...»
 Проблема концепта когерентності
 художественного образу: архетип и текст
 Роман КРОХМАЛЬНИЙ

В исследовании рассмотрена проблема концепта когерентности художественного образа на материале текстов украинской литературы, их мифологические, исторические, философские аспекты, а также проанализирована кумулятивная интерпретация архетипических символов и их влияние на образный мир современного текста. По мнению автора, интерпретация текста на основании когерентности способна выявить условия, при которых мифологическое мышление становится концептуальным. При таком подходе весь познаваемый мир отождествляется с текстом: все потенциально идентично со всем. Виртуально возможно сочетание аксиологически несочетаемого. Когерентность плодотворно использует архетип как формулу сущности неоднозначного, приравнивает легендарный образ к образу современной цивилизации, вплетая их открытость к безграничной рецепции в красочную ткань национальной и мировой культуры.

Ключевые слова: архетип, библейские символы, когерентность литературного образа, мифологическое мышление.

Стаття надійшла до редколегії 5.08.2010

Прийнята до друку 17.09.2010